

Makale Künyesi (Araştırma): Bayram, B. (2020), Vasiliy Andreyev-Mariya Dmitriyeva-Halil Açıkgöz'ün yayımlanmamış "Türkçe-Çuvaşça Sözlük"ü. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 5 (1), 13-27.

VASİLİY ANDREYEV - MARIYA DMİTRİYEVA - HALİL AÇIKGÖZ'ÜN YAYIMLANMAMIŞ "TÜRKÇE-ÇUVAŞÇA SÖZLÜK"Ü

Bülent BAYRAM¹

ÖZET

Birçok araştırmacının, hayatta iken üzerinde çalıştığı eserlerinin bir bölümünü tamamladığı, bir bölümünü ise tamamlayamadan vefat ettiği yıllar sonra arşivlerinde yapılan çalışmalarla tespit edilebilmektedir. Bu çalışmaların bir kısmı aradan çok uzun bir süre geçtikten sonra tespit edilebilmekte ve yayımlanmaktadır. Bazı eserler ise çeşitli sebeplerle yayımlanma şansına sahip olamamaktadır. Türk şive ve lehçeleri üzerine 1990'lı yıllardan itibaren çok sayıda sözlük çalışması yapılmıştır. Her şive ve lehçenin kapsamlı sözlüklerinin artması elbette özellikle Türkiye'deki çalışmaların nitelik ve niceliğini doğrudan etkilemektedir. Türkiye'de Çuvaşlar üzerine yapılan çalışmalarda da sözlük konusunda benzer sorunlar yaşanmıştır. Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi sözlükler bulunmasına rağmen Türkiye Türkçesinden Çuvaş Türkçesine bir sözlük yayını yapılmamıştır. Makalede ele alınan sözlük de el yazısı nüshasının ön sözünde belirtildiği üzere 15 Ağustos 1994 tarihinde tamamlanmıştır. Eserin tamamlanış tarihi dikkate alındığında o dönem için hazırlanmış ilk ve kapsamlı sözlüklerden biri olarak değerlendirilebilir. Ancak çeşitli sebeplerle bu kapsamlı sözlük Türkiye'de ve Çuvaşistan'da yayımlanamamıştır. Makalede, el yazısı tam nüshası elimizde bulunan bu sözlük çeşitli yönleriyle ele alınacak ve bilim dünyasının dikkatlerine sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Çuvaş Türkçesi, Çuvaşça sözlükler, Türkçe-Çuvaşça sözlük.

¹ Hoca Ahmet Yesevî Üniversitesi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Prof. Dr. bulentbayram01@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7284-9597>

**THE UNPUBLISHED "TURKISH-CHUVASH
DICTIONARY" BY VASİLİY ANDREYEV - MARIYA
DMİTRİYEVA - HALİL AÇIKGÖZ**

ABSTRACT

It may sometimes be possible to determine the availability of a work of an author, completed or incompletd, during the studies in the archives after his/her decease. Some of these works can be detected and published after a long time. And even some of them can't find the chance to be published. Many dictionary studies have been done on Turkic languages since 1990's. Each increase in the comprehensive dictionaries of languages affects directly the quality and quantity of the works, particularly in Turkey. During their studies in Turkey, around Chuvashes, the researchers faces with similar problems for dictionaries. Although there are dictionaries from Chuvash to Turkish; there is no published dictionary from Turkish to Chuvash. The dictionary studied in this article was completed at 14th of August 1994 as it is stated in the preface of the dictionary. Considering the completion date of the work, it can be considered as one of the first and comprehensive dictionaries prepared for that period. However, for various reasons this comprehensive dictionary could not be published in Turkey and Chuvashia. In this article, this dictionary of which the whole manuscript copy is in our hands will be studied in different aspects and will be presented to the attentions of the scientific world.

Keywords: Chuvash, Chuvash dictionaries, Turkish-Chuvash dictionary.

GİRİŞ

Türkiye'de Sovyetler Birliği'nin yıkılışının ardından bu birlik içerisinde yaşayan Türk boylarının dilleri, tarihleri, edebiyatları, folklorları üzerine yapılan çalışmaların sayısı hızlı bir şekilde artmıştır. Bu çalışmalar esnasında şive ve lehçeler arası sözlüklere duyulan ihtiyaç da çoğalmış, bunun neticesinde de telif ve tercüme çok sayıda sözlük yayımlanmıştır. Bu sözlüklerin önemli bir bölümü diğer Türk şive ve lehçelerinden Türkiye Türkçesine sözlüklerdir. Öncelikli olarak Türkiye Türkçesine yapılan aktarmalar ve Türkiye'de yapılan çalışmaların ihtiyaca yönelik eserler olduğunu söylemek gerekir. Çuvaş Türkçesi konusunda da benzer bir durumun söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Söz varlığı bakımından diğer Türk şiveleri ve Türkiye Türkçesinden farklılığı göz önüne alındığında Çuvaş Türkçesine ilişkin sözlük ihtiyacının çok daha öncelikli olduğu söylenebilir. Bu alanda Türkiye'de birkaç eser yayımlanmıştır. İlk olarak Heikki Paasonen'in *Csuvas Szójegyzék* adlı, 1908 yılında Budapeşte'de yayımlanan ve 8.000 civarında sözcüğü içeren

çalışması, Türkiye'de 1950 yılında Türk Dil Kurumu tarafından tercüme ettirilerek yayımlanmıştır (Paasonen, 1950). 1996 yılında Emine Ceylan tarafından hazırlanan *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri Çuvaşça-Türkçe / Türkçe-Çuvaşça Sözlük* adlı eser ise sadece çalışmaya konu edilen metinlerin sözlüğünü içermektedir (Ceylan, 1996). Bu çalışmaların ardından 2007 yılında Bülent Bayram tarafından *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük* yayımlanır. Bu sözlüğün genişletilmiş ve örneklendirilmiş bir bakıma yeniden kaleme alınmış şekli olarak nitelendirilebilecek *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü* adlı eser de 2019 yılında yayımlanır (Bayram, 2019). Dolayısıyla bu konuda yayımlanmış olan çalışmalar dikkate alındığında geniş kapsamlı bir Türkçe-Çuvaşça sözlüğün günümüze kadar yayımlanmamış olması dikkat çekmektedir². Diğer lehçelerin aksine Türkçe-Çuvaşça bir sözlüğün aslında erken sayılabilecek bir zamanda hazırlandığını ancak bugüne kadar bu eserin çeşitli sebeplerle yayımlanmadığını öğrendik. Makalede genel özellikleriyle tanıtacağımız bu çalışmanın yazarlarından Halil Açıkğöz'ün tarafımıza iletmiş el yazısı nüshadaki ön sözden 15 Ağustos 1994 yılında Çuvaşistan / Urmar'da tamamlandığını düşünmekteyiz. Ancak bir bölümüne vakıf olduğumuz çeşitli sebeplerle çalışma günümüze kadar yayımlanamamıştır³. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen sonrasında kısa sayılabilecek bir süre içerisinde hazırlanmış olan bu hacimli sözlük makalede yazarlar ve genel özellikleri ile ele alınacak ve bilim dünyasının dikkatine sunulacaktır.

² Çuvaşçanın sözlükleri ile ilgili daha geniş bilgi için Bülent Bayram'ın *Çuvaş Türkçesinin Sözlükleri* ve Emine Yılmaz'ın *Çuvaşça Sözlükler* makalelerine bakınız.

³ Bu çalışmanın hazırlanmasında Türk Dünyasına yönelik birçok çalışmayı maddi olarak destekleyen Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın önemli katkısının olduğu; yazarların Türkçe-Çuvaşça Sözlük için kaleme aldıkları ön sözde Prof. Dr. Turan Yazgan'a teşekkür için ayrılan bölümde açık bir şekilde ifade edilmektedir. Vakfın bu çalışmalar esnasında Vasilij Andreyev'in Türkiye'deki çalışmalarına, Halil Açıkğöz'ün de Çuvaşistan'daki çalışmalarına maddi katkıda bulunduğu belirtilmiştir. Ancak küçük bir bölümüne vakıf olduğumuz çeşitli sebepler dolayısıyla eser günümüze kadar yayımlanamamıştır. Sözlüğün yazarlarından Vasilij Andreyev ve Halil Açıkğöz'ün vefat etmiş olmaları sebebiyle bugün itibarıyla sözlüğün yayımlanmasının önündeki engellerin daha da artmış olduğunu belirtmek gerekir. En azından alanda çalışanların bu sözlüğün varlığından haberdar olmalarını sağlamak da makaleyi yazma amaçlarımız arasındadır.

1. TÜRKÇE-ÇUVAŞÇA SÖZLÜK'ÜN YAZARLARI⁴

Sözlüğün, 15 Ağustos 1994 tarihinde tamamlandığı el yazısı nüshanın ön sözündeki kayıta görülmektedir. Aynı el yazısı nüshanın 1995 yılında yayımlanmak üzere Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın yayımları arasında neşredilmesi için hazırlandığını kapak sayfasındaki nottan anlamaktayız. Bu kapakta çalışmanın üç kişi tarafından hazırlandığı da görülmektedir. Sözlük, Vasiliy Andreyev, Mariya Dmitriyeva ve Halil Açıkğöz tarafından hazırlanmıştır. Bugün sözlüğün yazarlarından Vasiliy Andreyev ve Halil Açıkğöz hayatta değildir. Mariya Dmitriyeva hakkında ise bütün araştırmalarımıza rağmen bir bilgiye ulaşılamamıştır. Sözlüğün önemini ortaya koymak bakımından eserin yazarları hakkında temel bazı bilgileri vermenin uygun olacağı düşüncesinden hareketle makalenin bu bölümü bu bilgiler için ayrılmıştır.

Vasiliy Alekseyeviç Andreyev 01.08.1960 tarihinde Çuvaşistan'ın Kanaş şehrinin Yaşkildino köyünde dünyaya gelmiş ve 05.05.2002 tarihinde Çeboksarı'da vefat etmiştir. 1982 yılında Leningrad Devlet Üniversitesi Doğu Bilimleri Fakültesini bitirmiş aynı üniversitede araştırma görevlisi olarak çalışmaya başlamıştır. Aynı zamanda 1982-1986 yılları arasında da doktorasını yapmıştır. 1986 yılından itibaren Çuvaş Devlet Üniversitesinde Türkçe dersler vermeye başlamıştır. Bu üniversitede çeşitli idari görevlerde bulunduktan sonra 1994-1995 yıllarında İstanbul Üniversitesinde de görev yapmıştır. Çuvaşça gramer, Türkoloji, toplumsal dilbilim alanlarda çok sayıda çalışması bulunmaktadır. En önemli eseri 2000 yılında yayımlanmış olan *Oçerki Po Funktsional'noy Grammatike Çuvaşskogo Yazıkı: Kategoriya Skloneniya İmeni Suşçestvitel'nogo* [Çuvaşçanın Fonksiyonel Dilbilgisi Üzerine Yazılar: İsim Çekim Kategorisi] adlı çalışmasıdır. Andreyev Çuvaş dilbiliminde fonksiyonel-semantic alanında çalışan ilk bilim adamıdır (Degtyarev, 2020).

Sözlüğün yazarlarından Halil Açıkğöz 1952 yılında Manisa'nın Turgutlu ilçesine bağlı Osmancık köyünde doğmuş ve 25 Kasım 2019 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. 1977 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde lisans öğrenimi "Fuat Köprülü'nün Hayat ve Ülkü Mecmualarındaki Fikri-İçtimai Yazıları" başlıklı tezi ile tamamlayan Açıkğöz 1977 yılında başladığı doktorasını çeşitli sebeplerle bitirememiştir. 1977 yılından 1983 yılına kadar İstanbul'un çeşitli liselerinde edebiyat öğretmenliği

⁴ Makalenin bundan sonraki bölümlerinde başlıklar hariç eserin adı TÇS kısaltması ile verilecektir.

yapan Açıkğöz, 1983 yılından itibaren İstanbul Üniversitesinde Türk Dili Okutmanı olarak görev yaptığı süre içerisinde 1989-1998 yılları arasında Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı bünyesinde Türk Dünyası'nın başta Azerbaycan, Tataristan, Kazakistan Kırgızistan olmak üzere birçok bölgesinde Türkiye Türkçesi kursları düzenlemiş, dersler vermiştir. Ayrıca yine Vakıf bünyesinde Türk dünyasından gelen ilim adamlarına, öğretmenlere, iş adamlarına Türkiye Türkçesi kursları ve Türk kültürü seminerleri düzenleyip bu kurs ve seminerlerin plan ve programlarını hazırlamış, dersler vermiştir. 1983'ten 1998 yılına kadar Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nda Vakfın yayınladığı dergilerle (Türk Dünyası Araştırmaları ve Türk Dünyası Tarih Dergisi) kitapların editörlüğünü ve redaktörlüğünü de yürütmüştür. Yunus Emre Enstitüsü tarafından Ekim 2011-Temmuz 2012 tarihleri arasında Üsküp'te, Eylül 2012-Ocak 2013 tarihleri arasında ise Kazan'da görevlendirilmiş, Türkoloji Projesi kapsamında yurt dışında çeşitli üniversitelerde okutmanlık yapmıştır⁵.

Kısa hayat hikâyesinden anlaşılacağı üzere Açıkğöz Türk Dünyası'nın birçok bölgesinde görev yapmıştır. Yayın listesi dikkatle incelendiğinde onun Türk dilinin eski ve yeni dönemlerini de içine alacak şekilde geniş bir yelpazede, Türk edebiyatının klasik edebiyat, halk edebiyatı, modern edebiyat alanlarında eserler verdiğini, Türk dünyasının neredeyse bütün bölgeleriyle yakından ilgilendiğini tespit etmek mümkündür. Çalışmalarını yakından takip edenler ve kendisini yakından tanıyanlar onun kalem oynattığı alanlara olan ilgisinin yüzeysel olmadığını bilmektedir. Açıkğöz'ün Türk Dünyasına olan akademik ilgisi de aynı çerçevede değerlendirilmelidir.

Açıkğöz, Türk Dünyasına yönelik çalışmaları içerisinde Çuvaşların da yaşadığı coğrafya olan Orta-İdil bölgesi Türk ve Fin halklarına özel bir ilgi gösterdiği bilinmektedir. Bu konuda çok sayıda telif, tercüme eser kaleme almıştır⁶. Burada onun özellikle

⁵ Halil Açıkğöz için hazırlanan "Halil Açıkğöz Armağanı-Türk Dünyasından Halil Açıkğöz'e Armağan" başlıklı armağan kitapta özgeçmiş ve eserleri ile ilgili bir liste verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bu çalışmaya bakılabilir. Ancak burada verilenler dışında yayımlanmamış bildirilerinin de olduğu düşünülmektedir.

⁶ Halil Açıkğöz İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar, Başkurt ve Çuvaşlara çalışmalarında özel bir yer ayırmıştır. Bu çalışmaları arasında telif kitap ve makaleler, bildiriler, tanıtımlar, aktarmalar yer almaktadır. Bunların bir bölümü şunlardır: Aktarmalar; A. H. Halikov'dan "Bolgar Halkı ve Anıng İsimi", Mirkasım Osmanov'dan "Manas Destanının İki Yazması ve Onun Tarihi", Fuad Ganiyev'den "Türk Lehçelerinde Analitik Morfoloji Meseleleri", Helif Kurbatov, "İdil-Çulman (Volga-Kama) Boylarında Ele Geçen Runik Kitabeler" başlıklı aktarmalar; "Başkurt Türkçesi'nin İzahlı Sözlüğü" ve "Tatar Folkloru I-

sözlükçülük üzerine ilgisini göstermesi bakımından Fuad Ganiyev ve Rifkat Ahmetyanov'la hazırladıkları *Tatarça-Törükçe Sözlük / Tatarca-Türkçe Sözlük* adlı çalışmayı zikretmek gerekir (Açıköz-Ahmetcanov, 1997). Açıköz için hazırlanan armağan kitapta onun yayımlanmamış çalışmaları da listelenmiştir. Bunlar arasında 1997 yılında tamamlandığı belirtilen *Altay Dilleri Sözlüğü* başlıklı çalışması onun sözlükçülüğe olan alakasını; Vasiliy Andreyev'le hazırladığı ve 1993 yılında tamamlandığı belirtilen *Çuvaş Türkçesi Grameri* adlı çalışmaları da Çuvaşlara olan ilgisini göstermesi bakımından önemlidir.

Açıköz'ün İdil-Ural Bölgesi üzerine çalışmaları sadece Türk boyları ile sınırlı değildir. Gerek eserlerini gerekse kendisini yakından bilen biri olmanın verdiği güvenle onun Türklüğe dair merakın bir sınırının olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu çerçevede Orta İdil bölgesinin Fin-Ugor toplulukları ile de ilgilenmiş onların yaşadığı bölgelerde de alan araştırmaları yapmıştır. Özellikle bölgedeki Çuvaş ve Tatar gibi Türk boylarıyla yakın ilişkide bulunan Fin boylarından Marilere olan ilgisinin somut çalışmalara dönüştüğünü görmekteyiz. Daha önce başlayıp tamamlamadığı doktora tezini Prof. Dr. Hatice Tören danışmanlığında "Marice-Türkçe İlişkileri" konusunda devam ettirirken 10 ciltlik geniş kapsamlı Marice sözlüğün Türkçeye tercümesini yaptığundan haberdardık. Ancak gerek yarım kalan tezinin gerekse Marice sözlüğün Türkçeye tercümesinin, sağlığında tamamladığı fakat yayımlanmadığı diğer eserleriyle aynı akıbete uğraması muhtemeldir.

2. TÜRKÇE-ÇUVAŞÇA SÖZLÜK

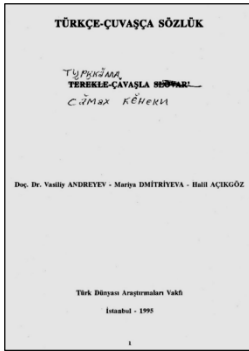
Daha önceki bölümlerden anlaşılacağı üzere özellikle Vasiliy Andreyev, Mariya Dmitriyeva ve Halil Açıköz'ün hazırlamış olduğu Türkçe-Çuvaşça Sözlük ciddi bir birikimin eseridir. Kendisiyle yapılan bir görüşmede bir "Türkiye Türkçesi-Çuvaş Türkçesi" Sözlük hazırlama niyetimiz olduğu söylendiğinde mezkûr sözlüğün el yazısı nüshası bize gösterilmiş ve böyle bir sözlüğün kendileri tarafından hazırlandığı ancak yayımlanmadığını söylemiştir. Ardından bu sözlüğün yayımlanmasının önemi üzerine yapılan konuşmalardan sonra, sağlık sorunları sebebiyle kendisinin bunu bilgisayar ortamında

II" başlıklı tanıtma yazıları; "Atilla Rasih'in 'İşan Onığı' Romanı Örneğinde Bir Veri Tabanı Analizi", İdil-Ural Bölgesinde Alp Anlatmaları ve Destan Bütünlüğü Konusunda 'Dört Kök Eleman' (Anasır-ı Erba'a) Analiz Sistemi.", "İdil-Ural Havzasında Alp Batır Tipi Dönüşümü", "Tukay Şiirinde Türkiye", "Altın Ordu Sahasında Runikler" başlıklı bildirimleri İdil-Ural sahasındaki çalışmalarının bir bölümüdür.

yazmasının artık mümkün olmadığını, dilediğimiz takdirde bize bir nüshasını verebileceğini söylemiştir. Kendi şahsi kütüphanesinde bulunan el yazısı nüshanın .pdf formatında bir kopyası tarafımıza iletilmiştir. Bu eserin kendisinin sağlığında yayımlanması konusundaki isteğimize rağmen bu gerçekleştirilememiştir.

TÇS'nin tamamlanış tarihi ile ilgili bazı kayıtlar el yazısı nüshada bulunmaktadır. Ön Söz'de 15 Ağustos 1994 tarihi kaydedilmiştir. Ancak metnin son kısmından "Z" maddesinin sonunda bazı tarihlerin de kaydedildiğini görüyoruz. 03.01.1995 İstanbul ve 06.04.1995 saat 17.45 / İstanbul notları da "Z" maddesinden sonra kaydedilmiştir. Bu bakımdan eserin Ön Söz'ünde belirtilen tarih 15 Ağustos 1994 olsa da bu tarihten sonra da bazı tashihlerin metinde yapıldığını söylemek mümkündür.

Çalışma yayımlanmamış olsa da kapak, ön söz, içindekiler, alfabe gibi kısımları da el yazısı ile hazırlanmıştır. Hazırlanmış olan "İçindekiler"den anlaşılacağı üzere TÇS; *Sunuş, Ön Söz, Alfabe, Kısaltmalar, Sözlük, Türkiye Türkçesinin Kısa Grameri, Bibliyografya* kısımlarından oluşmaktadır. İçindekiler sayfasında bazı tashihler bulunmaktadır. Eserin .pdf formatında bize teslim edilen nüshasında İçindekiler'de belirtilenlerden *Sunuş, Kısaltmalar, Türkiye Türkçesinin Kısa Grameri* ve *Bibliyografya* kısımları yer almamaktadır.

Görsel 1. TÇS'nin Kapak Sayfası

İÇİNDEKİLER	
Sunuş	1
Ön Söz	2
Alfabe	3
Kısaltmalar	4
Türkçe	5
Türkiye Türkçesinin Kısa Grameri	6
Bibliyografya	7

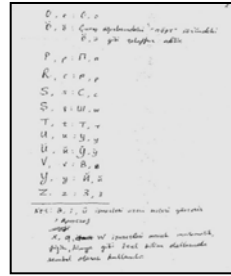
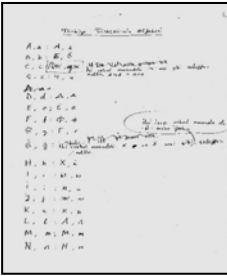
I	B 2	M 16	-
	B 2	N 17	-
	C 3	O 18	-
	D 4	G 19	-
	D 5	P 20	-
II	E 6	R 21	-
	F 7	S 22	-
	G 8	Ş 23	-
	H 9	T 24	-
	I 10	U 25	-
	J 11	V 26	-
	K 12	Y 27	-
	L 13	Z 28	-
	M 14		-
	N 15		-

Görsel 2. TÇS'nin İçindekilerini Gösteren Sayfası

Eser, her ne kadar başka sayfalarda daha sonraki tarihlere ait tashihler içerse de Ön Söz'de belirtilen tarihe göre 1994 yılında

Açıkgöz'ün uzun süre çeşitli çalışmalarında aktif rol oynadığı Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (TDAV) bünyesinde yayımlanmak üzere hazırlanmıştır. Daha sonra ayrıntılı olarak ele alacağımız Ön Söz'de de teşekkür kısmında TDAV başkanı Prof. Dr. Turan Yazgan'a eserin yayına hazırlanmasına vermiş olduğu katkılardan dolayı yapılan teşekkür de çalışmanın TDAV'ın desteği ile gerçekleştirildiğini göstermektedir. Aynı zamanda eserin dizgisini yaptığı için teşekkür edilen Tülay Şevik de TDAV çalışandır⁷.

Eserin kapak sayfasında dikkat çeken bazı hususlar bulunmaktadır. Ön Söz'de eserin 15 Ağustos 1994 tarihinde bitirilmiş olmasına rağmen kapaktaki tarihe dikkate alındığında bir yıl sonra baskı için hazır hâle geldiğini görmekteyiz. Aynı zamanda eserin adı ile ilgili de bir tashihe gidilmiştir. Öncelikle *Tërëkle-Çávaşla Slovar'* (Төрөкле-Чăвашла Словарь) olarak adlandırılan eser *Туркăлла-Чăвашла Сăмах Кĕнеки* şeklinde değiştirilmiştir. *Tërëk* ifadesi Çuvaş Türkçesinde genellikle bütün Türk boylarını içine alacak şekilde zaman zaman yanlış olduğunu düşündüğümüz *Türkî* ifadesini karşılayacak şekilde de kullanılmaktadır. *Туркă* ise doğrudan Türkiye Türklerini; *Туркăлла* ise Türkiye Türkçesinin karşılığıdır. Büyük ihtimalle de bu sebeple bu değişikliğe ihtiyaç duyulmuştur. Çalışmanın *Türkiye Türkçesinin Alfabeti* başlıklı kısmında harflerle ilgili açıklamalar yer almaktadır ve bunların tamamı Türkiye Türkçesi ile yapılmıştır. Aynı zamanda Rusça "sözlük" anlamına gelen *Slovar'* (Словарь) kelimesi de eserin adından çıkarılıp Çuvaşçada sözlük anlamında kullanılan *Сăмах Кĕнеки* kelimesi kullanılmıştır.

Görsel 3. TÇS'de Türkiye Türkçesinin Alfabetinin verildiği kısım

⁷ Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nda eserin bir nüshasının özellikle de dizgisi tamamlanmış bir nüshasının olup olmadığı konusu sorulmuştur. Ancak vakıfta böyle bir nüshanın mevcut olmadığı bilgisine ulaşılmıştır.

Yazarlar baskı için hazırlamış oldukları Ön Söz'de eserle ilgili temel bilgileri vermişlerdir. İlk dikkat çekilen husus Finlandiyalı dilci ve folklorcu H. Paasonen'in 1908'de neşrettiği Çuvaşça Sözlük'ün 1950'de Türkiye'de tercümesinin yayımlanmasının üzerinden yıllar geçtiği ve bu eserin Türkiye'de büyük bir ilgi uyandırdığıdır⁸. Fakat kendilerinin sözlüğü hazırladığı döneme kadar Türkiye Türkçesinden Çuvaş Türkçesine henüz bir sözlük yapılmadığı konusuna da dikkat çekilir (TÇS, s. 3).

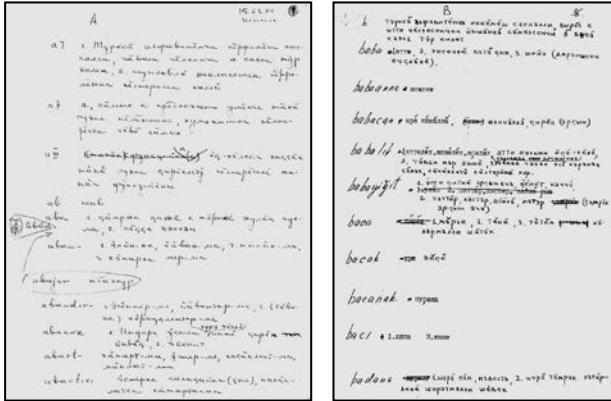
Türkiye Türkçesini iyi derecede bilen Vasiliy Andreyev'in de yazarları arasında bulunduğu bu eserin Ön Söz'ünde Çuvaşlar, Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi ile ilgili verilen bilgiler de tarafımızca önemli bulunmuştur. Ön Söz'deki verilen söz konusu bilgiler şu şekildedir:

Çuvaşlar, ana Türk kütlesinden pek erken devirde kopmuşlardır. (M.Ö. IV-III. Asır). Bu kopuşun neticesi en çok dilde kendisini hissettirmiştir. Kelime kökleri, ekleme sistemi, sentaks, fiil çekimi, isim çekimi Türk Dili sisteminde olsa da lehçe farklılıkları bir hayli fazladır. İlk bakışta Çuvaş lehçesi Türkiye Türkçesine, Türkiye Türkçesi de Çuvaş Türkçesine ayrı birer dil imiş gibi gelebilir. Bu uzaklaşmanın tarihi, medeni, siyasi, sosyal ve lingüistik pek çok sebebi bulunmaktadır. Her iki halk, tarihleri boyunca birbirinden çok farklı zeminler ve şartlar altında hayatlarını devam ettirmişlerdir. Buna rağmen Türkiye Türkçesi ve Çuvaş Türkçesi ana Türk dilinin güçlü mekanizmasını kendi lehçe şartları altında yaşatmasını bilmiştir. Hatta diyebiliriz ki, her iki halk ayrı ayrı kültür daireleriyle fazlaca münâsebet tesis ettiği halde, Türk kültürünün temel değerlerini son zamanlara kadar koruyup saklamıştır (TÇS, s. 3).

Yazarların Ön Söz'ün ilk kısmında da belirttiği üzere Türkiye Türkçesinden Çuvaş Türkçesine bir sözlük bulunmamaktadır. Bu özellikle bir sözlük Türkiye'de hâlen de yayımlanmamıştır. Dolayısıyla bu ihtiyacın günümüzde de söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Yazarlar da bu ihtiyacı öne çıkarıp "*Asırlar sonra birbirini âdeta yeniden keşfeden bu iki halkın konuşma-anlaşma ihtiyacını karşılayacak bir cep sözlüğüne ilk etapta büyük ihtiyaç vardı.*" (TÇS, s. 3) ifadeleriyle hazırlanan sözlüğün hangi ihtiyaçları karşılayacağını da belirtmişlerdir.

⁸ Fin bilim adamı Heikki Paasonen alana araştırmaları ve alan araştırmalarından elde ettiği malzemeler üzerine Çuvaşça ve Çuvaşlar ile ilgili önemli çalışmalar yapmıştır. Kendisi ve çalışmaları hakkında Sinan Güzel "Heikki Paasonen ve Çuvaşça Masal Derlemeleri" adlı kapsamlı bir çalışma yapmıştır (bk. Güzel 2019).

Ön Söz'de sadece Türkçe-Çuvaşça değil Çuvaşça-Türkçe sözlük için de madde başları ve deyimlerin belirlenmesi için bir hazırlık yapıldığı kaydedilmiştir. Çuvaşça-Türkçe sözlükle ilgili olarak bizim elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Türkçe-Çuvaşça, Çuvaşça-Türkçe kapsamlı sözlüklerin hazırlanmasının 1995 yılının sonunda ancak neşredilebileceği planlandığından özellikle Çuvaşistan'daki Türkiye Türkçesini öğrenmeye olan ilgiden dolayı ilk etapta bir cep sözlüğünün yayımlanması gerektiği belirtilmiştir (TÇS, s. 3). Bugüne kadar yayımlanmış bir cep sözlüğü de bulunmamaktadır. Yazarların kastettiği elimizde bulunan nüsha ise bu eserin bir cep sözlüğünden çok daha kapsamlı olduğu söylenebilir.

Görsel 4-5. TÇS'nin A ve B maddelerinin ilk sayıları

Yazarlardan Halil Açıköz sözlükteki Türkçe madde başlarının tespitinin kendisi tarafından yapıldığını kaydeder. Madde başlarının belirlenmesindeki esaslar da Ön Söz'de ayrıntılı bir şekilde ortaya koyulmuştur. Bu kelimelerin günlük dilde ve yazı dilinde yer alan kök ve taban kelimelerden olmasına dikkat edilmiştir. Bu sebeple de Türkçeye yabancı dillerden girmiş ve günlük dilde hâlen kullanılmakta olan Arapça, Farsça, Fransızca, İngilizce, İtalyanca kelimeler de madde başı olarak alınmıştır. Açıklamalara göre çeşitli mesleklerle ait terimler ve kelimeler, ayrı sözlük çalışmalarını gerektirdiğinden sözlüğe alınmamıştır. Bu terimlerin büyük bir kısmı ve bilhassa Avrupa dillerinden gelenlerin Rusça vasıtasıyla Çuvaşçaya da geçtiği notu da düşülmüştür (TÇS, s. 3).

Ön Söz'de Türkçe kelime yapım ekleriyle ve bilhassa ettirgenlik ekleriyle kurulmuş kelime tabanları sözlüğün kelime kadrosunda lüzumsuz şişkinliğe yol açacağı düşüncesiyle ekseriyetle alınmadığı çünkü Türkçe kelime türetme mekanizmasını öğreten bir kimsenin bu manaları kolaylıkla çıkarabileceği kaydedilmiştir. Burada bir istisnaya da dikkat çekilmiştir. Söz konusu eklerden bazılarının kazandırdığı yeni ve orijinal manalar var ise o tarz kurulmuş kelimelerin madde başı olarak alındığı belirtilmiştir (TÇS, s. 3).

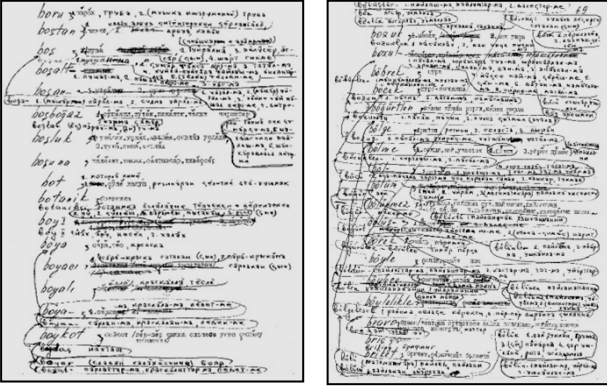
Türkçe madde başlarının Çuvaşça karşılıklarının verilmesinde dikkat edilen hususlar da ayrıntılı bir şekilde ortaya koyulmuştur. Bu esaslar şu şekildedir:

1. Kelimenin günlük dilde kullanılan en yaygın manası birinci sırada verilmiş, diğer eş eşanlamlılar virgül ile ayrılmıştır. 2. Mecazi manalar, esas manaların karşılıkları bittikten sonra yeni bir numara ile gösterilmiştir. 3. Türkçe kelimenin sözlükte ihtiva ettiği bütün manalar Çuvaşçada da aynen var ise Çuvaşça karşılığı tek kelime ve gerektiği yerde eşanlamlılarıyla birlikte ilk sırada verilmiştir. 4. Ancak, kelimelerin kazandığı farklı manaların Çuvaşçada karşılığı başka kelimeler ile veriliyor ise bunlar sıra numaraları ile kaydedilmiştir. 5. Türkiye Türkçesindeki bir terimin veya kavramın Çuvaşçada tek kelime ve sinonimleriyle birlikte karşılığı yok ise, kelime Çuvaşça açıklanmıştır. 6. Türkçe kelimenin Çuvaşçada tek kelime ile veya sinonimlerle karşılığı olmadığı hallerde açıklama ve tarif verildikten sonra, çok az da olsa, Çuvaşçanın türetme imkânlarından faydalanılarak yeni kelime türetilip konmuştur. Dolayısıyla bu tarz türetilen kelimelerin sayısı azdır ve şimdilik teklif mahiyetindedir. 7. Deyimler büyük sözlükte yer alacağından bu cep sözlüğüne konmamıştır. 8. Kelimelerin karşılığı verilirken Çuvaş ağızlarından çok az istifade edilmiştir (TÇS, s. 3-4).

Türk lehçeleri üzerine çalışmalar yapan araştırmacıların sık sık karşılaştığı problemlerden biri lehçeler arası sözlüklerden ziyade Rusçanın aracı olduğu sözlüklerin kullanılmasıdır. Bu sebeple zaman zaman lehçeler arasında semantik olarak yakın olan birçok kelimenin araya Rusçanın girmesi sebebiyle anlamının kaybolduğuna dikkat çekilmiştir. Burada sözlüğün hazırlanması sırasında pek çok sözlükten istifade edildiği de belirtilmiştir⁹. Ancak yazarların "Fakat bilhassa

⁹ Yazarların *Türkçe-Çuvaşça* sözlüğün hazırlanmasında istifade ettikleri diğer sözlükler şu şekilde sıralanmıştır. *Russko-Çuvaşskiy Slovar'*, Moskva, 1951; *Çávaşla-Vırásla Slovar'* (M.İ. Skvortsov'un redaktörlüğünde Çuvaşistan Dil, Edebiyat, Tarih ve Ekonomi İlimleri Araştırma Enstitüsünde hazırlanmıştır. Moskva, 1985; aynı enstitünün hazırladığı ve redaktörlüğünü İ.A. Andreyev ile

Türkçe-Rusça sözlüklerin manalandırma tutarsızlıkları taşıdığıını söylemek de boynumuzun borcudur. Dolayısıyla Türk dilinin lehçeleri ve şiveleri arasına başka bir dili sokmamak gerektiği bir kere daha anlaşılmıştır." (TÇS, s. 4) ifadelerinde belirtilen şartlar aradan geçen zaman içerisinde büyük oranda ortadan kalkmakla birlikte halen çok kapsamlı lehçeler sözlüğüne ihtiyaç olduğu da belirtilmelidir.

Görsel 6-7. Çok sayıda düzeltmenin olduğu iki örnek sayfa

Sözlüğün hazırlanması sırasında dikkat edilen başka hususlar da Ön Söz'de belirtilmiştir. Bunların neden bu şekilde yapıldığı hususu ayrıntılı bir şekilde açıklanmakla birlikte ortaya koyulmuştur. Bu hususlar da şu şekildedir:

Bilhassa Hind-Avrupa ve Sami dillerinin söz yapısında sıfat" fonksiyonlu morfolojik birimler bu kuruluştaki kelimeleri şekil olarak da ayırmayı gerekli kılmaktadır. Buna mukabil, Altay dillerinin kelime yapım farklılığı, varlıkları ve onlara ait hususi kavrayış ayrınlığı "sıfat" kategorisini sentaks kategorisi olarak değerlendirmeyi gerektirdiğinden biz burada gramer kategorilerine ait [i. İsim; f : fiil, s. : sıfat; z. : zamir vb.] gibi kısaltmaları kullanmadık. Kelimelerin isim ve fiil oluşları dikkate alınarak Türkçe fiillerden sonra [-mak / -mek] mastar eki yerine tire [-] koyduk. Türkçe fiillerin Çuvaşça karşılıklarında da Çuvaşça mastar eki olan [-ma / -me]'nin öntüne [-]

N.P. Petrov'un yaptığı *Rusko-Çuvaşkiy Slovar'*, Moskva, 1971; V.G. Şerbin'in *Türkçe Okumuşlu Türkçe-Rusça Cep Sözlüğü*, İstanbul, 1993; *Türkçe-Rusça Sözlük*. Tıpkı basım (hz. A.N. Baskakov, N.P. Golubeva, A.A. Kamileva, K.M. Lyubimov, F.A. Salimzyanova, R.R. Yusipova: Denetleyenler E.M.E. Mustafayev, L.N. Strostov) İstanbul, 1989.

tire işaretini koyduk. Ancak -mak / -mek'in ve Çuvaşça -ma / -me'nin kalıcı isimler yaptığı hallerde kelime bütün olarak -mak / -mek ile madde başına alınmıştır. Bu şekilde tire ile gösterme işinin, Çuvaşça üzerinde çalışacaklara ayrıca yardımcı olacağı kanaatindeyiz (TÇS, s. 4).

Yazarlar sadece etimolojik sözlüklerde olması gerektiğini ifade ederek sözlüklerin kökenleri ile ilgili açıklamaları gösteren [Ar.: Arapça; Fars.: Farsça; Fr.: Fransızca] kısaltmaların da sözlükte gösterilmediğini belirtmişlerdir (TÇS, s. 4).

Görüldüğü üzere sözlüğün yazarları Ön Söz'de çalışmanın yazılma amacı, yöntemi, madde başlarının belirlenmesi, Çuvaşça karşılıkların nasıl verildiği, hangi ihtiyaçları karşılayacağı, nelerin neden sözlüğe dâhil edildiği nelerin edilmediği gibi pek çok hususu açık bir şekilde ortaya koymuşlardır. Çalışmanın bir cep sözlüğü olarak hazırlandığı birkaç kez zikredilmiştir. Ancak sözlükteki kelime sayısı ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir. Metindeki madde başları tek tek sayılmamakla birlikte her bir sayfadaki ortalama madde başına göre bir hesaplama yapıldığında 16.000 civarında madde başı bulunmaktadır.

SONUÇ

Türkçenin şive ve lehçeleri arasında günümüze kadar hazırlanmış sözlüklerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Bütün şive ve lehçeleri dikkate alındığında sözlüklerin çoğunun diğer Türk şive ve lehçelerinde Türkiye Türkçesine şeklinde hazırlandığını görmekteyiz. Türkiye Türkçesinden diğer şive ve lehçelerine hazırlanan sözlükler daha azdır. Bu bakımdan edebiyat, dil, tarih, folklor vd. alanlarda yapılan çalışmalar genellikle başka diller özellikle Rusça üzerinden hazırlanan sözlüklere bağımlı kalmaktadır. Birçok lehçe için hazırlanan sözlüklerin kapasitesi de dikkate alındığında halen Rusça üzerinden çalışmaların yapıldığı söylenebilir. Kapsamı bakımından Çuvaş Türkçesi de bu eksikliklerden payını almıştır.

Makalede genel özellikleriyle inceleyip akademide ilgi duyanların dikkatine sunmaya çalıştığımız sözlük 1995 gibi erken bir dönemde tamamlanmış olmasına rağmen halen yayımlanmamıştır. Yazarlar tarafından "cep sözlüğü" olarak tanımlansa da diğer şive, lehçe sözlükleri ile karşılaştırıldığında oldukça kapsamlı olduğu söylenebilir. Dil, edebiyat, folklor vd. alanlarda yapılacak temel çalışmalar için yeterli olabilecek kelimeleri içerdiğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Yazılış amacı, madde başları, kapsamı, yöntemi oldukça iyi belirlenmiş bir sözlüktür.

Yazarlarından ikisinin vefatı da dikkate alındığında sözlüğün yayın sürecinde başka problemlerin de belireceği aşikârdır. Ancak böyle bir sözlüğün hazırlandığının fakat yayımlanamamış olduğunun bilinmesi de konuya dönük yeni çalışmaların yapılmasına da engel teşkil etmesi olasıdır. Sözlüğün yasal izin süreçlerinin tamamlanarak yayımlanması, alan çalışmaları için önemli bir eksiği gidereceği gibi başka sözlük çalışmalarının yapılmasının da önünü açacaktır.

KAYNAKÇA

- Açıkğöz, H. (1993). Altın Ordu sahasında runikler. Kazan: Tataristan İlimler Akademisi.
- Açıkğöz, H. (1993). Tukay şiirinde Türkiye. *Milli Kültürlerde Abdullah Tukay'ın Mirası" Uluslararası Sempozyumu, 25 Nisan 2011*. Kazan: Tataristan Cumhuriyeti İlimler Akademisi, Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü.
- Açıkğöz, H. (1994). Başkurt Türkçesinin izahlı sözlüğü. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 90, 225-228.
- Açıkğöz, H. (1994). Tatar folkloru I-II. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 93, 231-234.
- Açıkğöz, H. (2008). Atilla Rasih'in İşan onığı romanı örneğinde bir veri tabanı analizi. *Problemi Filologii Narodov Povolj'ya: Materiali Vserossiyskoy Naučno-Praktičeskoy Konferentsii (13-15 Marta 2008 g.)*, 2, s. 202-212. Yaroslavl.
- Açıkğöz, H. (2009). İdil-Ural bölgesinde alp anlatmaları ve destan bütünlüğü konusunda 'dört kök eleman' (anasır-ı erba'a) analiz sistemi.). *Problrmı Filologii Narodov Povolj'ya: Materiali Vserossiyskoy Naučno-Praktičeskoy Konferentsii (19-21 Marta 2009 g.)*, (158-195). Moskva-Yaroslavl.
- Açıkğöz, H. (2009). İdil-Ural havzasında alp batır tipi dönüşümü. (35-39). Kazan: Tataristan Bilimler Akademisi G. İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü.
- Ataş, H. (Dü.). (2013). *Türk dünyasından Halil Açıkğöz'e armağan*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Bayram, B. (2019). *Çuvaş Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayram, B. (2019). Çuvaş Türkçesinin sözlükleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 47, 35-76.

- Ceylan, E. (1996). *Çuvaş atasözleri ve deyimleri Çuvaşça-Türkçe / Türkçe-Çuvaşça sözlük*. Ankara: Hacettepe Yayınları.
- Degtyarev, G. (2020, 04 26). Çuvaşskaya entsiklopediya: <http://enc.cap.ru/?t=prsn&lnk=700> adresinden alındı.
- Ganiyev, F. (1994). Türk lehçelerinde analitik morfoloji meseleleri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 93, 191-195.
- Ganiyev, F., Ahmetyanov, R. ve Açıkgöz, H. (1997). *Tatarça-Törükçe sözlük / Tatarca-Türkçe sözlük*. Moskova-Kazan: İnsan Neşriyatı.
- Güzel, S. (2019). *Heikki Paasonen ve Çuvaşça masal derlemeleri*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Halikov, A. (1994). Bolgar halkı ve aning isimi. *Türk Dünyası Araştırmaları*. 90, 91-99.
- Kurbatov, H. (1994). İdil-Çulman (Volga-Kama) boylarında ele geçen runik kitabeler. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 88, 104-113.
- Osmanov, M. (1994). Manas destanının iki yazması ve onun tarihi. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 95, 47-51.
- Paasonen, H. (1908). *Csuvas szójegyzék*. Budapest.
- Paasonen, H. (1950). *Çuvaş sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, E. (1999). Çuvaşça sözlükler. *Kebikeç*. 7 (8), 131-133.